

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Марина ГОРИН *

Єврейське населення Кам'янець-Подільської області в роки нацистської окупації

У на основі виявлених співробітниками УСБУ у Хмельницькій області архівних документів та свідчень очевидців уточнюються статистичні дані щодо місць примусового утримання єврейського населення на території Кам'янець-Подільської області в 1941–1944 рр.

Ключові слова: ґетто, Кам'янець-Подільська область, окупація, знищення, Голокост, єврейське населення.

Питання життя єврейського населення в умовах нацистської окупації налічує тисячі наукових монографій, статей, науково-документальних збірників. Автори досліджували цю проблему не лише в історичній площині, але й у політологічному, психологічному, соціологічному, демографічному, етнічному

* *Горин Марина Павлівна* — консультант-експерт САЗ управління Служби безпеки України у Хмельницькій області.

контекстах. Значна кількість праць зумовила проведення історіографічних досліджень¹.

Якщо документи центральних та обласних держархівів уже практично опрацьовані дослідниками, то матеріали радянських органів державної безпеки донедавна через обмежувальні грифи були недоступні дослідникам. Такі документи створювалися в контексті розслідування злочинів нацистів в Україні, участі громадян СРСР у масових акціях зі знищення єврейського населення. Метою цієї розвідки є корекція вже відомої інформації про місця примусового утримання єврейського населення на основі виявлених документів органів державної безпеки радянської доби.

До початку Другої світової війни в межах УРСР проживало понад 3 млн євреїв. У зв'язку з раптовим початком воєнних дій понад 2,9 млн радянських євреїв не встигли евакуюватися й опинилися під німецькою окупацією. На них чекало позбавлення всіх прав, жорстоке поводження, страждання й знущання у спеціальних місцях утримання, зрештою — масове знищення.

З утвердженням на території Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області окупаційної влади розпочалася ідеологічна обробка місцевого населення з метою змінити його ставлення до осіб єврейської національності, викликати ненависть до них. У газетах, брошурах, плакатах євреї зображувалися підбурювачами всіх війн, винуватцями всіх жахів, пережитих людством. У розпалюванні антисемітських настроїв вміло використовувався факт широкого представлення їх у радянських виконавчих та партійних органах.

Із перших днів нацистської окупації єврейське населення зганяли до гетто — місць компактного проживання євреїв, що огорожувалися колючим дротом. Іноді під гетто відводилися

¹ *Абакумова Г.* Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х років ХХ століття // Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд. – К., 2012. – С. 90–100; *Подольський А.Ю.* Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа і спротивлення українського єврейства (1941–1944). – К., 1999. – С. 26–37.

інші значні ділянки та розташовані на них приміщення: військові казарми, склади, будівлі колгоспних господарств, стайні, свинарники та ін. Іноді євреїв утримували просто неба².

Донедавна вважалося, що на території Кам'янець-Подільської області було створено 16 гетто. Протягом 2006–2007 рр. співробітники управління Служби безпеки України у Хмельницькій області провели пошук, відбір архівних документів та матеріалів, виявили й опитали свідків про місця примусового утримання військовополонених і цивільного населення на території України в 1941–1944 рр. Таким чином, було встановлено, що в Кам'янець-Подільській області в період німецької окупації функціонувало 38 гетто.

Опрацювання архівних документів засвідчило, що практично в кожному населеному пункті з компактним проживанням єврейської громади створювалися гетто. Нацисти постійно переміщували й концентрували значні контингенти євреїв у місцях, зручних для вивезення їх у концтабори країн Європи.

Практично всі гетто Кам'янець-Подільської області були огорожені колючим дротом та охоронялися місцевою поліцією³. Інколи їх не огороджували й не охороняли, проте єврейське населення, боячись розправи, не залишало територію гетто. Організованого харчування не було. Зазвичай жили власними продовольчими запасами чи отриманими від українського населення. Спілкування з місцевими мешканцями заборонялося, але жителі навколишніх сіл на свій страх та ризик передавали до гетто продукти⁴. Елементарні медичні послуги надавалися тільки у випадках загрози спалаху епідемій. Лише в одному з гетто м. Проскурова (нині Хмельницький) було створено лікарню, де працювали самі ж євреї⁵.

Зазвичай єврейське населення використовували на важких фізичних роботах, що супроводжувалося постійними знущан-

² ГДА СБ України, м. Хмельницький, ф. 6, спр. 984, арк. 18–25, 34–38; спр. 20287, арк. 32–34, 40–41; спр. 21319, арк. 96–97, 136–137.

³ Там само, спр. 2027, 11765, 21462, 22823 та ін.

⁴ Там само, спр. 2027, 1252, 1024, 24485, 25446, 22823 та ін.

⁵ Там само, спр. 21370, арк. 34–35, 41–44, 64.

нями, побиттям і тортурами. Працювали євреї переважно на ремонті шосейних доріг та залізниць, у піщаних кар'єрах, каменоломнях⁶.

1 вересня 1941 р. керівництво нацистської Німеччини видало розпорядження про обов'язкове носіння євреями на одязі жовтої шестикутної зірки. Проте на території Кам'янець-Подільської області така практика запроваджувалася лише в деяких гетто⁷.

У матеріалах радянських органів державної безпеки також ретельно фіксувався механізм розстрілу єврейського населення, який здійснювався за типовою схемою: обиралося віддалене від населеного пункту місце, євреїв змушували викопувати ями чи траншеї, роздягали, потім заганяли в яму по 5–10 осіб і вбивали пострілом у потилицю⁸. На маленьких дітей зазвичай набіїв не витрачали, їх вкидали до ям живими, де вони задихалися під масою тіл та землі.

Загалом на території Кам'янець-Подільської області надзвичайною державною комісією з розслідувань злочинів німецько-фашистських загарбників виявлено понад 60 місць масових розстрілів та поховань осіб єврейської національності⁹.

Значну кількість місцевих євреїв відправляли до окупованих країн Європи, а конфісковане майно, що раніше їм належало, розподілялося між поліцаями, окупаційною адміністрацією, частина відправлялася ешелонами в Райх. Деякі гетто створювалися тимчасово для подальшого конвоювання єврейського населення до стаціонарних великих гетто чи місць розстрілів¹⁰. Однак за описами очевидців, що відклалися в архівних матеріалах, ці місця більше схожі на пункти збору громадян єврейської національності, аніж на гетто. Відтак однозначно назвати

⁶ ГДА СБ України, м. Хмельницький, ф. 6, спр. 11459, арк. 21–22; спр. 1881, арк. 11–14, 16–35.

⁷ Там само, спр. 2027, арк. 105–108, 121–126; спр. 11782, арк. 89–90, 107–114.

⁸ Там само, спр. 11765, арк. 44, 107–108.

⁹ Там само, ф. 5, спр. 70, т. 7, арк. 21–35.

¹⁰ Там само, ф. 6, спр. 925, арк. 27, 60–62; спр. 1252, арк. 19, 31–33, 43, 83.

їх повноцінними гетто чи спростувати факт їх існування саме як гетто ми не маємо можливості. Оскільки збір населення тривав від декількох днів до декількох тижнів, таке місце сприймалося місцевими мешканцями як повноцінне гетто.

Загалом, за твердженням М. Г. Дубик, на території України було створено 304 гетто, переважно у Трансністрії¹¹. Зокрема, у межах Кам'янець-Подільської області функціонувало 16 гетто¹². Однак ці дані не претендують на повноту та можуть бути доповнені. Відтак, узявши до уваги дослідження, проведені співробітниками СБ України в 2006–2007 рр., варто дещо відкоригувати відомості, наведені в укладеному М. Г. Дубик «Довіднику про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)».

По-перше, в архівних матеріалах управління Служби безпеки України у Хмельницькій області та джерелах, зібраних його співробітниками, жодним чином не згадується вказане в «Довіднику...» гетто у с. Радівці Вовковинецького району. Можливо, воно існувало як тимчасове місце збору єврейського населення. Оскільки дослідники більшість таких пунктів усе-таки класифікували як гетто, мабуть, саме у цьому може бути причина похибки в кількості місць примусового утримання громадян на території не тільки Кам'янець-Подільської області, але й усієї України.

По-друге, дослідження співробітників управління СБ України підтвердили той факт, що, на відміну від східних областей, у Кам'янець-Подільській не існувало «таборів примусової праці для євреїв», оскільки практично всіх працездатних із гетто й без того постійно конвоювали для виконання важких робіт.

По-третє, співробітники УСБУ у Хмельницькій області виявили, що місцями примусового утримання осіб єврейської національності на території нинішньої Хмельниччини були не лише гетто, а й пункти збору. Так, місцеве гетто являло собою огорожену територію, де зосереджували євреїв та використо-

¹¹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М. Г. Дубик. – К., 2000. – С. 26–200.

¹² Там само. – С. 84–86.

ували їх на важких фізичних роботах. Перманентно окупаційна адміністрація проводила акції зі знищення єврейського населення. На відміну від гетто, пункти збору влаштувалися у відокремлених приміщеннях чи на огороженій місцевості, куди тимчасового зганялася певна кількість людей для їх подальшого переміщення в гетто чи до місць страти.

Таким чином, виявлені співробітниками Служби безпеки України архівні документи та зібрані свідчення очевидців дають змогу не лише уточнити локалізацію місць примусового утримання громадян єврейської національності, провівши їх класифікацію. Матеріали архівно-кримінальних справ, інформаційно-аналітичних записок дозволяють виявити типи поведінки і ставлення українського населення до євреїв, що опинилися в гетто й пунктах збору, виявити військових злочинців та встановити імена рятівників жертв («праведників світу»).

Горын М. Еврейское население Каменец-Подольской области в годы нацистской оккупации

В статье на основе выявленных сотрудниками УСБУ в Хмельницкой области архивных документов и свидетельских показаний уточняются статистические данные о местах принудительного содержания еврейского населения на территории Каменец-Подольской области в 1941–1944 гг.

Ключевые слова: гетто, Каменец-Подольская область, оккупация, уничтожение, Холокост, еврейское население.

Goryn M. The Jewish population of Kamenetz-Podolsk region during the Nazi occupation

On the basis of identified staff UAS in the Khmelnytsky region of archival documents and evidence specified statistical data about places of detention of the Jewish population in Kamenetz-Podolsk region in 1941–1944.

Key words: ghetto, Kamenetz-Podolsk region, occupation, destruction, the Holocaust, the Jewish population.